

ОСОБЛИВОСТІ ПОРЯДКУ ТРИМАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК В ІЗОЛЯЦІЇ В XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТ.СТ.

Грищенко О. А.

З'ясування історичних аспектів дисциплінарної відповідальності, застосовуваної до засуджених жінок під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Вивчення історичних аспектів виникнення та розвитку ідей реформування порядку та умов утримання в ув'язненні засуджених жінок, основних напрямків, за якими вносилися зміни в законодавчу й правозастосовну діяльність, що мають своєю складовою особливості змісту та напрямків становлення й розвитку такого специфічного кримінально-виконавчого інституту примусу, як система дисциплінарних стягнень, яка застосовувалася до засуджених жінок під час відбування покарання у виді позбавлення волі в різні історичні періоди. Аналіз особливостей порядку тримання засуджених жінок в ізоляції, застосування до них заходів примусу під час відбування покарання, які превалювали в XIX - на початку XX ст.ст.

Ключові слова: тримання засуджених в ізоляції, застосування заходів примусу, практика виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі, юридична відповідальність, дисциплінарна відповідальність, дисциплінарні стягнення.

Выяснение исторических аспектов дисциплинарной ответственности, применяемой к осужденным женщинам во время отбывания наказания в виде лишения свободы. Изучение исторических аспектов возникновения и развития идей реформирования порядка и условий содержания в заключении осужденных женщин, основных направлений, по которым вносились изменения в законодательную и правоприменительную деятельность, имеющие своей составной особенностью содержания и направлений становления и развития такого специфического уголовно-исполнительного института принуждения как система дисциплинарных взысканий, которая применялась к осужденным женщинам во время отбывания наказания в виде лишения свободы в разные исторические периоды. Анализ особенностей порядка содержания осужденных женщин в изоляции, применения к ним мер принуждения во время отбывания наказания, которые превалировали в XIX - начале XX вв.

Ключевые слова: содержание осужденных в изоляции, применение мер принуждения, практика исполнения и отбывания наказания в виде лишения свободы, юридическая ответственность, дисциплинарная ответственность, дисциплинарные взыскания.

Elucidation of the historical aspects of disciplinary action applicable to women prisoners while serving a sentence of imprisonment. Studying the historical aspects of the origin and development of ideas of reform agenda and welfare of prisoners incarcerated women, the main areas on which was amended in the legislative and enforcement activities are integral features of its content and direction of formation and development of such specific penal institution coercion as a system of disciplinary sanctions that

applied to women prisoners while serving their sentence of imprisonment in different historical periods. Analysis of the order of women prisoners in isolation, to use coercive measures while serving their sentence, which prevailed in the XIX - early XX centuries

Keywords: prisoners in isolation, the use of coercive measures, practice and execution of sentence of imprisonment, legal responsibility, disciplinary responsibility, disciplinary action.

Історичні аспекти виникнення та розвитку ідеї реформування порядку та умов утримання в ув'язненні засуджених жінок, основних напрямків, за якими вносилися зміни в законодавчу й правозастосовну діяльність, мають своєю складовою особливості змісту та напрямків становлення й розвитку такого специфічного кримінально-виконавчого інституту примусу, як система дисциплінарних стягнень, яка застосовувалася до засуджених жінок під час відбування покарання у виді позбавлення волі в різні історичні періоди. На нашу увагу заслуговує аналіз особливостей порядку тримання засуджених жінок в ізоляції, застосування до них заходів примусу під час відбування покарання, які превалювали в XIX - на початку XX ст.ст. Вважаємо, що саме тоді закономірності стану й розвитку інституту дисциплінарних стягнень відтворювали закономірності розвитку інституту покарання взагалі, ставлення до жінки як особливого суб'єкта правопорушень будь-якого ступеня суспільної небезпеки.

У кримінально-виконавчій доктрині відсутні спеціальні дослідження з проблем становлення та історичного розвитку інституту дисциплінарних стягнень, які застосовуються до засуджених жінок. Проте це питання є складовим інших більш загальних проблем виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі: безпосередньо історії становлення й розвитку пенітенціарної системи, в'язниці як такої, реформування системи виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі (М.Н. Гернет, М.Г. Детков, М.М. Євреїнов, Г.М. Іванова, С. Стефанов, І.В. Упоров, В.М. Трубникова, Д.В. Ягунов); реформування системи виконання та відбування покарання у вигляді позбавлення волі стосовно засуджених жінок (В.А. Бадира, Т.А. Денисова, В.О. Меркулова, Г.С. Резніченко); удосконалення дисциплінарної практики (застосування стягнень і заохочень) у кримінально-виконавчих установах закритого типу (М.В. Романов) тощо. Підставою для певних висновків у питанні специфічності застосовуваних видів дисциплінарного примусу до засуджених жінок у XIX - на початку XX ст. переважно стали дані, які містяться в роботах М.Н. Гернета, М.М. Євреїнова, А. Лохвицького, М.С. Таганцеві, Г.М. Іванової тощо.

Історія питання порядку та умов утримання засуджених жінок в ізоляції безпосередньо пов'язана з історією царської в'язниці, якій присвячене безпосередньо дослідження М.Н. Гернета [3, 174-176]. Умови утримання жінок у в'язницях досить тривалий історичний період взагалі не обговорювалися й за загальним положенням були вкрай тяжкими. Саме історичні факти надали

М.Н. Гернету підстави стверджувати, що в останні тридцять років XIX ст. на усьому просторі Російської імперії спостерігалися особливі, тяжкі умови перебування засудженої жінки в місцях позбавлення волі. Характеризуючи загалом режимні вимоги, особливості порядку та умов утримання засуджених жінок у в'язниці у другій половині XIX ст., вчений підкреслював той факт, що управління в'язницями, режимні умови, виключно чоловіча адміністрація не передбачали врахування статевих відмінностей злочинців, а, отже, відтворювалися в однаково важких умовах для всіх засуджених жінок.

Особливо важкою була доля жінок, засуджених до каторжних робіт. Умови пересування за етапом нічим не відрізнялися від умов пересування засуджених чоловіків. Жінки пересувалися в кайданах і путах. Час пересування засуджених жінок по етапу до місця відбування каторжних робіт перетворювався для них на процес морального занепаду та деградації, оскільки жінки використовувалися як матеріал для соціалізації чоловіків, яких було набагато більше. Жінки, засуджені за кримінальні злочини, піддавалися утиску з двох сторін: чоловіків, які йшли етапом на каторгу, та конвойної команди (вартових), які супроводжували етап. Супротив жінок волі чоловіків розглядався як порушення тюремної етики. Наприкінці етапу жінки вже були зовсім іншими особистостями, з іншою психікою та поведінкою. Більшість із них і в подальшому під час відбування покарання продовжувала цей шлях: практично відбувалося перетворення кримінальної злочиниці на повію [1, 4-5].

Безпосередньо на самій каторзі умови й порядок утримання засуджених відтворювали тотожність режимних вимог щодо чоловіків і жінок. Проте практично такий тюремний режим був для засуджених жінок більш тяжким, ніж для чоловіків. Як середньовічна в'язниця не знала поділу на чоловічу та жіночу (практично до XVIII століття спостерігалися навіть випадки, коли засуджених чоловіка та жінку заковували разом) [6, 2], так і особливості утримання засуджених жінок в ізоляції в XIX ст. полягали в тому, що повної ізоляції засуджених жінок від засуджених чоловіків теж не було [3, 174-176].

На особливу увагу заслуговують історичні аспекти формування особливостей застосування до жінок тілесних покарань як таких, що досить тривалий термін застосовувалися як кримінально-правові заходи впливу (покарання) та примусові заходи щодо засуджених, які порушували порядок відбування покарання, не дотримувалися вимог адміністрації в'язниць. Питання історії виникнення, особливостей застосування тілесних покарань досліджувалися М.Н. Євреїновим, М.С. Таганцевим [5, 34, 55, 123; 9, 102, 112-129, 174]. Вчені дотримуються точки зору, що тілесні покарання (особливо калічницькі) були вже добре відомі за часів Київської Русі, проте час входження тілесних покарань до системи каральних заходів пов'язують з епохою Судебників (XV-XVI ст.). Розглядаються зазвичай два види тілесних покарань: суто болісні тілесні покарання (побиття батогами, палицею, канчуком, різками) і калічницькі (таврування, відрізання вуха, носа, руки або інших органів злочинця, що розглядалося, з одного боку, як відплата за вчинений злочин, а з іншого - як засіб попередження злочинів і впізнання злочинця) [5, 34, 55, 123]. Як на той час, законодавством визначалися підстави для досить широкого застосування калічницьких і болісних тілесних покарань [4, 9-12]. Посилення суворості покарань продовжувалося й у подальшому, оскільки головною метою покарання була помста злочинцю та страхання населення [8, 19].

Починаючи з першої половини XVIII ст., судочинство поступово відмовляється від окремих видів калічницьких покарань. Якщо загалом таврування в усіх його видах щодо всіх злочинців було скасовано в 1863 р., то щодо жінок законодавець дійшов висновку про недоцільність застосування цього виду примусу (і як кримінального покарання, і як заходу дисциплінарного впливу під час відбування покарання) набагато раніше - уже в 1754 р. Підставою такого рішення був аналіз фактів наявності та характеру правопорушень порядку відбування покарань, які вчиняли жінки, засуджені до заслання у віддаленні місця Сибіру. Жінки практично не вчиняли втеч і крадіжок, що розглядалося як більш низький ступінь їхньої суспільної небезпеки, а отже, у зв'язку з цим визнавалася недоцільність застосування щодо них калічницьких покарань [5, 34, 55, 123].

Проте досить тривалий час до засуджених жінок, які відбували покарання в ув'язненні, застосовувалися тілесні покарання. Засуджених жінок суворо карали за порушення режиму, неналежне ставлення до адміністрації в'язниці. У системі дисциплінарних заходів того часу тілесні покарання превалювали: від них не звільняли ні жінок, ні хворих, ні осіб похилого віку. Тілесні покарання як заходи примусового впливу застосовувалися практично під час відбування всіх видів позбавлення волі. Існувала безліч видів "позбавлення волі", поєднаних із позбавленням або обмеженням усіх прав стану, а також з примусовими роботами, - так звані кримінальні покарання (каторжні роботи в копальнях і фортецях, на заводах) та виправні покарання (направлення в арештантську роту, робочий дім, ув'язнення у фортеці, тюрмі, арешт тощо) [7, 46]. Мішель Фуко вважав, що саме на зламі XVIII-XIX ст. відбувся перехід до суттєвого збільшення кримінальної кари у вигляді ув'язнення, що фактично, на думку вченого, відтворювало запровадження в каральній системі механізмів примусу, дисциплінарного поневолення, формування апарату трансформації індивідів. Доводиться, що "з початку XIX ст. карне ув'язнення виконувало дві функції: позбавляло свободи і за допомогою певних методів трансформувало індивідів" [11, 289].

Засуджені жінки тяжко сприймали дисциплінарне стягнення у вигляді тілесних покарань. Історія доводить, що політичні в'язні розцінювали цей вид примусу в якості дисциплінарного стягнення як посягання на честь і гідність жінки. Так, у М.Н. Гернета знаходимо підтвердження цьому факту. Зокрема, йдеться про те, що в 1889 р. засуджена Сигіда за образу коменданта в'язниці була покарана різками (100 ударів). Застосування такого покарання за порушення засудженою умов відбування покарання у вигляді позбавлення волі викликало масовий протест засуджених жінок, які перебували на Карійській каторзі - чотири жінки покінчили життя самогубством, отруївшись. Замах на самогубство вчинили ще чотирнадцять осіб, які вважали, що ліпше смерть, ніж тілесні покарання [3, 326, 327, 396].

У порядку дисциплінарного стягнення до засуджених жінок могли застосовувати також заковування в кайдани на строк до одного року. Той факт, що засуджених чоловіків за подібні порушення ув'язнювали до одиночної камери, розглядався, як на той час, як пом'якшення дисциплінарних покарань, які застосовуються до засуджених жінок. М.Н. Гернет розглядав це як лицемірство законодавця. Взагалі вчений вважав, що історія карської в'язниці досить тісно пов'язана з історією застосування до засуджених металевих нашійників, тяжких стільців, які

засуджена особа мала постійно тягти за собою, колодок різної форми, що мали одягатися на ноги, руки та шию засудженої, кайдани, що в підсумку значно обтяжувало тюремне ув'язнення [3, 339-341]. Усі ці засоби впливу та дисциплінарного покарання застосовувалися однаковою мірою як до чоловіків, так і засуджених жінок. Мішель Фуко стверджував, що каторжні роботи, ув'язнення (чисте позбавлення волі) ніколи не функціонували без певного карального додатка, що безпосередньо діяв на тіло. Науковець вважав, що в'язниця з її найдокладнішою регламентацією життя засуджених завжди передбачала завдання певних тілесних страждань, які були наслідками ув'язнення. М. Фуко стверджував: "Покаранню нелегко вивільнитися від такого додатка, як фізичне страждання. Що то була б за кара, якби вона не діяла на тіло?" [11, 21-22]. Єдиним привілеєм для жінок було те, що їх у копальні не заковували ціпком до візка [6, 2].

Покарання у виді позбавлення волі переважно супроводжувалося тяжкою примусовою працею. Саме в розглядуваний період історії формується погляд на місце праці в системі карних покарань, сприйняття її як кари і як міри виправлення й перевиховання засуджених. На думку окремих вчених, саме з часом становлення таких кримінальних інститутів, як позбавлення волі у формі тюремного ув'язнення (визнання), пов'язується з формуванням ставлення до праці злочинців як такої, що має посідати перше місце в каральній політиці держави. Вчені звертають увагу, що вже на початку XVIII ст. у період правління Петра I такий підхід суттєво позначився на порядку та умовах відбування покарання, відбулося прискорення поєднання праці та кари. І в подальшому експлуатація праці засуджених набувала все більш широкого застосування [2, 38, 39]. Найбільше ця ідея відтворилася в порядку та умовах утримання засуджених на каторзі. На справедливу думку І.Я. Фойницького, каторга в першій половині XVIII ст. була не стільки покаранням, скільки примусовою працею [10, 251].

Аналіз джерел щодо видів і характеру праці, до якої залучалися в'язні, історично доводить, що саме з тяжкістю праці (каторжні роботи в копальнях, у фортецях, різні види праці в робочих домах тощо) жорсткими умовами та порядком її організації пов'язувалися виправні функції праці. Такі властивості праці засуджених були характерними для системи виконання покарань будь-якої країни. Так, Мішель Фуко, на підставі аналізу історії цього питання у Франції, дійшов висновку, що в будь-якому випадку "...чи то йдеться про каторгу, чи то про звичайне позбавлення волі, чи то про справжнє тюремне ув'язнення, законодавець завжди розуміє її (працю) як доконечний супровід покарання" [11, 299-300].

Підсумовуючи зазначене, маємо дійти висновку, що історичні аспекти реформування порядку утримання в ув'язненні засуджених жінок мають своєю складовою особливості розвитку специфічного кримінально-виконавчого інституту дисциплінарної відповідальності, яка застосовувалася до засуджених жінок під час відбування покарання у виді позбавлення волі в різні періоди історії. Закономірності стану та розвитку цього інституту на певному етапі (XIX - початок XX ст.) відтворюють закономірності розвитку інституту покарання взагалі, ставлення до жінки як особливого суб'єкта правопорушень будь-якого ступеня суспільної небезпеки. За традиціями, моральними цінностями певних етапів історичного розвитку тривалий час жінка розглядалася як спеціальний суб'єкт правопорушень, як така, що є більш схильною до антигромадської поведінки. Жінка за будь-яку провину піддавалася досить суворим покаранням. Таке ставлення до жінки-правопорушниці відтворювалося як на суворості порядку утримання засудженої жінки в ізоляції, так і на суворості її покарання за порушення режимних вимог під

час перебування в ув'язненні.

Особливості утримання засуджених жінок в ізоляції в розглядуваний період свідчать про те, що "жіночого питання" в системі виконання (відбування) покарання не існувало. Тотожність режимних вимог безвідносно до статевої ознаки, фізичний утиск і насильство як з боку засуджених чоловіків, так і конвойної команди, - у підсумку справляло тяжкий вплив на психофізичний стан засудженої жінки. Тяжкість зазначеного стану посилювалася суворістю застосовуваних заходів дисциплінарного впливу. Саме в цей період система певних видів кримінальних покарань (суто тілесні покарання, калічницькі покарання, ув'язнення до одиночної камери тощо) використовувалися державою на двох рівнях: як суто кримінально-правові заходи державного реагування на факт вчинення жінкою злочину, так і як заходи дисциплінарного стягнення за вчинене правопорушення під час відбування покарання.

Історія доводить, що надто поступово формувалося гуманне ставлення до жінки як суб'єкта правопорушень: спочатку зміни щодо обсягу та видів покарань стосувалися лише вагітних жінок і жінок, які народили дитину, мають малолітню дитину; у подальшому (наприкінці XIX ст.) природні властивості, стан фізичних сил, особливе положення в суспільстві зумовили важливість та необхідність скасування калічницьких і тілесних покарань (як кримінально-правових заходів, так і заходів дисциплінарного реагування під час відбування покарання) щодо всіх жінок.

Література

1. Альперн Л. Факторы ресоциализации осужденных женщин / Л. Альперн // Аспект: Інформаційний бюлетень, 2004. - № 2 (12). - С. 4-11. - С. 4-5.
2. Березовська Н.Л. Покарання, пов'язані з виправно-трудоим впливом, що застосовується до неповнолітніх: дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 - кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Наталя Леонідівна Березовська. - Одеса, 2010. - 243 с. - С. 38, 39.
3. Гернет М.Н. История царской тюрьмы / М.Н. Гернет / Изд. 3-е. - Т. 3. - М., 1961. - С. 174-176.
4. Детков М.Г. Наказание в царской России. Система его исполнения / М.Г. Детков. - М., 1994. - С. 9-12.
5. Евреинов Н.Н. История телесных наказаний в России / Н.Н. Евреинов - Харьков: Прогресс ЛТД, 1994. - 235 с. - С. 34, 55, 123.
6. Иванова Г.М. Женщины в заключении (историко-правовой аспект). - [Електронний ресурс]: <http://www.owl.ru/library/042t.htm>.
7. Лохвицкий А. Курс русского уголовного права / А. Лохвицкий. - С.-Пб.: Журн. М-ва юст., 1867. - 671 с. - С. 46.
8. Раськевич А.А. История возникновения и развития законодательства об исполнении уголовных наказаний в виде лишения свободы в пенитенциарных учреждениях царской России / А.А. Раськевич // История государства и права. - 2007. - № 24. - С. 19-21.
9. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Общая часть. / Н.С. Таганцев. - Т. 2. - М., 1994. - 773 с. - С. 102, 112-129, 174.
10. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением / И.Я. Фойницкий. - М.: Добросвет, 2000; Городец, 2000. - 464 с. - С. 251.
11. Фуко, Мішель. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Мішель Фуко; [пер. з франц. П. Тарашук]. - К.: Основи, 1998. - 392 с. - С. 289.

Грищенко О.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та
кримінології ОДУВС
Надійшла до редакції: 06.09.2014